

Іван Монолатій

ПОЛІТИЧНА МОБІЛІЗАЦІЯ ЕТНІЧНОЇ БІЛЬШОСТІ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.:
ЕВОЛЮЦІЯ СТРАТЕГІЙ ІНТЕРАКЦІОНІЗМУ ГРУП

I. Monolatiy. Ethno-political mobilization of the ethnical majority of the West-Ukrainian Territories in the second part of XIX century: the strategies' evolution of group's interaction. A major role in Ethno-political mobilization of the ethnical majority of the West-Ukrainian Territories was played by an ideological factor. Practically all associations of Ukrainians (national society, political parties) created certain ideology which clamped them group solidarity. An ideological factor came forward sufficiently a strong factor which stimulated to the association and subsequent actions. One of criteria Ethno-political mobilization political interest came forward. Special role at the terms of political mobilization of ethnic majority of region, as well as on the whole other groups, played such factors, as «reason of danger» and sow named principle of justice. Exactly these factors were how hardly not most effective at the terms of Ethno-political mobilization, and that is why ethnic parties of probed territories often applied them as political slogans.

Провідну роль у перетворенні етнічної спільноти на актора етнополітичного конфлікту, метою якого є зміна нерівноправного статусного становища етнічної спільноти, а отже, і трансформації інтересів етнічної спільноти в мотиви і цілі політичної участі, відіграє етнополітична мобілізація. За її допомогою група, що належить до однієї етнічної категорії, у боротьбі за політичну владу і лідерство з членами інших етнічних груп або з державою маніпулює етнічними звичаями, міфами, символами в політичних цілях, використовуючи їх як головний ресурс для того, щоб знайти спільну ідентичність і політичну організацію групи¹. Це важливо, оскільки саме результативні етнічні лідери могли мобілізувати маси лише в тому разі, якщо були відповідні передумови, якщо група усвідомлювала конкретні інтереси, декларовані керманічами — т.зв. політичними антрепренерами етнічності².

Відправним пунктом мобілізації груп є, згідно із Дж. Ротшильдом, ідеологізація етнічності: «... через сакралізацію етнічних рис і мобілізацію носіїв цих рис є досягненням етнічних лідерів та еліт. Вона відбувається під час суспільної напруги, суперництва і ворожнечі... і доводить, що без етнічної солідарності спільноти цінності, звичай

і риси, що її відрізняють (від інших. — *І.М.*) наштовхуватимуться на ризик, а саме виживання групи піддаватиметься небезпеці»³. Відповідно, як висноває М. Олсон, групова взаємодія може здійснюватися лише через стимул, який діє на не групу в цілому, а радше «селективно на індивідів у групі». Остання змушена діяти у своїх групових інтересах або внаслідок примусу, або завдяки позитивному заохоченню індивідів у т.зв. мобілізованій латентній групі⁴.

Оскільки в період виникнення транзитивного стану та в умовах його функціонування на західноукраїнських землях 1867–1914 рр. етнічні спільноти починають перетворюватися в етнонації і виходити на політичну арену для захисту своїх групових прав, то, очевидно, важливо простежити процес формування тих політичних партій етнічної більшості, що виникли на саме етнічній основі, і з'ясувати, чи в їхніх програмових документах (які врегульовують інтереси етнонацій) фігурують претензії до «чужих». На нашу думку, це дозволить чіткіше побачити еволюцію стратегій міжгрупового інтеракціонізму і дослідити, наскільки етнічні спільноти досліджуваного хронотопу просто співіснували або ж вели наступальну політику щодо «чужих».

Інституціоналізація політичної системи дуалістичної імперії та демократичні перетворення 1860-х рр. стали своєрідним хронологічним рубіконом процесу політизації етнічностей. Його свідчення — українсько-польський конфлікт довкола питання про державно-правову належність західноукраїнського регіону, розвій та підтримка громадськістю численних партійних інституцій чи інших політичних фігур, що презентували етногрупові інтереси суб'єктів політичних процесів досліджуваного періоду тощо. Саме у цей час відбулося формування законодавчих підвалин розвитку національних рухів і діяльності національно-культурних інституцій на теренах Габсбурзької монархії і, зокрема, в досліджуваному хронотопі. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. національні рухи підданих монархії Габсбургів загалом і національні ініціативи спільнот західноукраїнських земель зокрема дістали певні можливості для поступового організаційного оформлення та розвитку — національно-культурного руху і політизації етнофорів.

Таким чином, «неполітичні» засади протопартій легітимізувала протягом кінця XIX — початку XX ст. зростаюча політизація групової свідомості українців, поляків, євреїв, німців, румунів. Незалежно від шляхів політичної мобілізації кожна із спільнот західноукраїнських земель прийшла до тотожного результату — формування етнонацій, тобто політизованих етнічностей, які брали участь у суспільно-політичному житті як самостійні суб'єкти західноукраїнської етнополітичної сфери⁵. Останні виявляли однаковість у прагненні

активізувати пробудження індивідуальності членів своїх макросоціальних груп: заклики до захисту етногрупових інтересів від домагань культурницького штибу вже перейшли до політичних, окреслили твердження про етнічну самобутність, засвідчили подолання імперської політико-державної ідентичності й перші ознаки іредентизму⁶.

Підписана у жовтні 1890 р. С. Даниловичем, Є. Левицьким, Р. Ярославичем, М. Павликом та І. Франком програма Русько-української радикальної партії (РУРП) передбачала: «В справах політичних ... уділення кожному народови можности як найповнішого розвою культурного. ... заповане у внутрішній політиці Австрії правдивого автономізму, котрий би бачив силу монархії в ... культурнім і національнім розвою провінцій і народностей і в задовольваню всіх їх жадань...»⁷. У програмі Народної Ради від 27 грудня 1892 р. знаходимо бажання «... в державі австрійській, — поважній на вні, а сильній внутрі, згодою і задоволенням всіх її народів, — на основі конституційній, законними средствами здобути народови руському таке становисько політичне, яке ему належить ся межі народами сеї держави. ... З народом польським хочемо жити в згоді, на основі повної рівноправности народу руського, — а тої рівноправности будемо добиватись всіма силами»⁸.

У політичній сфері РУРП своїм пріоритетним завданням вважала вирішення національного відродження етнічної більшості краю. У програмному документі 1905 р. вона наголошувала на тому, що «... остаточне визволення українсько-руського народу з теперешнього его суспільного і політичного поневолення тісно зв'язане з рівночасним суспільно-економічним визволенням працюючих мас усіх культурних народів», а сама партія провадить свою діяльність задля «утворення можности свобідного розвою всіх культурних сил українсько-руського народу і кожної його одиниці»⁹.

Нові детермінантні імпульси для подальшого розгортання процесу політизації макросоціальних груп несло у собі українське етнічне відродження та протиборство українців і поляків довкола питання про статус східної частини Галичини в межах імперії. Не менш важливими були й кореляція співвідношення макросоціальних сил, формування нових конкуруючих/конфліктуючих спаринг-«партнерів» чи ж коригування взаємин старих візаві, особливо у випадку євреїв. Останні, враховуючи свій етнічний статус і боротьбу за громадянську рівноправність, відмовлялися бути «зброєю» перших у тиску на других («сусідів»), висували програми, які врегульовували їхні інтереси. Ймовірно, що в чужому етнічному середовищі партії як національної, так і класово-соціальної ідеології пріоритетними вважали етнонаціональні цінності та інтереси¹⁰.

Так, доповнення до програми УРП від 29 грудня 1895 р. містило положення про «утворення окремої руської політичної території з руських частей Галичини і Буковини з якнайширшою автономією»¹¹, а у партійній програмі 1904 р. стверджувалося, що вона виступає за «...запевне свободної самоуправи українсько-руському народови і всім політично поневоленим народам... змірює до перестрою австрійської держави на федеративний звязок народів, що замешкують її, через утворене замість теперішніх провінцій — національних територій з повною політичною автономією кожної народности на території переважно нею заселеній в запевненем меншостям усіх політичних і національних прав. ... застерігаючи для національних меншостей повне пошануване прав їх мови, права освьіти в рідній мові і розвою рідної культури. ... повної свободи релігійних переконань...»¹². Як бачимо, українських радикалів хвилювало передусім декларування гарантій прав і свобод представникам етнічної більшості регіону, з одночасним запевненням усіх політичних і національних прав етнічним меншинам.

Визначальною щодо «чужих» була й позиція націонал-демократів, які обстоювали ідеали міжетнічного і міжконфесійного порозуміння, висуваючи при цьому окремі застереження стосовно поляків і євреїв. Приміром, у програмовій заяві Української народно-демократичної партії (УНДП), т.зв. Народній програмі, опублікованій у грудні 1899 р., зокрема заявлялося, що «въ справах культурных...стоимо за повною толеранцією и равноправностію для всіхъ віросповідань и обрядовъ...»¹³. Тут, фактично, ретранслявалися тези програми «Руського клубу» з 1891 р. про мирне співжиття народів імперії, дотримання їхніх конституційних прав, завдання, важливість дотримання рівноправ'я у царинах віри та національності з огляду на українсько-польські відносини. Окремо стояло питання заступництва сільських громад, піднесення рільництва та дрібного промислу як основи галицького села¹⁴.

Незважаючи на такий тон програмових заяв, лідери партії не переставали заявляти, що українсько-галицькому політикуму бракує мобілізації національно-державницьких сил («Русини шукають охорони своєї народности»¹⁵): «... Ми розкинені, роздроблені, не держимо ся разом, не виступаємо спільно, то і не хоронимо навіть тисячей наших від винародовлюваня... потрібно нам конче організації, злученя сил, солідарного діланя»¹⁶. Ймовірно, лідерів УНДП цікавило питання розширення сфери впливу на міське і сільське населення краю, його політичну освіту, реалізацію на практиці ідеї захисту етногруппових інтересів.

Натомість у партійних засадах внутрішньої і зовнішньої політики, т. зв. Народній тактиці, УНДП заявила: «...Будемо поборювати всяки заходы Поляковъ, змагаючи до польонізації Русиновъ и до подержаня гегемоніи Поляковъ надъ Русинами. Зъ той причини будемо поборювати всі польски партіи, котри до того змагають. Будемо поборювати жидовъ о столько, о сколько они, вызыскуючи нашъ народъ, долають на шкоду нашихъ Економичныхъ и моральныхъ интересовъ, або, подпирajući нашихъ політичныхъ противниковъ, шкодять нашой національной справі. ... Партіи, котри ... поддерживаютъ будьто правительство шляхетско-польске пановане въ Галичині, якъ прим. партія т.зв. угодова, будемо безъусловно поборювати, и всяка злука зъ ними въ справахъ політичныхъ є выключена...»¹⁷. Одночасно очільниками партії висловлювалася ідея майбутнього плебісциту для подолання конфліктів між галицькими українцями і поляками, а відтак — утворення окремих адміністративних утворень за етнічним принципом в рамках імперії¹⁸.

Озвучені заяви слід, однак, розмежувати, принаймні за двома критеріями. У разі домінування такої оцінки УНДП єврейства на груповому рівні загалом свідчить про зблокування її в архетипах — т. зв. українських кривдах від євреїв-лихварів¹⁹ — очевидно, за економічною, а не етнічною ознакою, а також ситуативно об'єднаних євреїв і поляків під час чергових виборів. Цим, вірогідно, можна пояснити такі прояви «компенсаційної» агресії щодо євреїв, яка виявилася у формі програмових заяв УНДП. Інший фокус, який висвітлював позицію українських націонал-демократів щодо поляків, передусім стосувався політики угодовства, яку активно використовував галицький політикум часів «нової ери», з одночасним підкресленням принципової позиції партії, що вона «стоїть на становищі української національної окремішності»²⁰.

Додаткові застереження містилися і стосовно москвофілів, яких націонал-демократи хоча й не відкидали як ситуативних союзників під час виборів, однак застерігали від проросійської орієнтації: «Серед руской Суспольности будемо поборювати всяки змаганя, що ведуть до вынародовленя Русиновъ чи то въ користь польщины чи російщини. Зъ той причини уважаємо постійну злуку зъ москвофільською партією за виключену»²¹.

Для сучасників-українців прикладом угодовства була діяльність українських християнських суспільників (Католицько-руського народного союзу і Християнсько-суспільного союзу) — поєднання соціального і конфесійного типів ідентичностей. Очільники утвореного в жовтні 1896 р. у Львові (з нагоди 400-ліття Берестейської церковної

унії) КРНС заявляли, що їхнє політичне товариство «стоячи на основах науки Христової і на ґрунті національним руским, має на цілі стреміти в мирній дорозі і поступенно до повного і справедливого полагодження оправданих домагань народу руского і до витворення розуміних і щирих відносин межи обома народами (українським і польським. — *І.М.*) в краю»²².

Поступово внаслідок політичної еволюції християнських суспільників відбувся перехід на державно-самостійницькі позиції. Зокрема, КРНС виступав проти антиукраїнської політики москвофілів, відмежувався від соціалістичних ідей, демонстрував австрофільську спрямованість. Попри запевнення у пошуку українсько-польського замирення заяви Союзу містили й застереження, що «...несовітні підозрівання цілого народу руского, передовсім ж руского духовенства, без огляду на партії, о тенденції антидержавні і антирелігійні — показали на жаль наглядно, що переважна часть польської суспільности не позбулася своїх гегемоністичних змагань, і що не відноситься до народу руского як до рівного собі...»²³.

Важливою обставиною було те, що діяльність цього, по суті, католицького політичного товариства не обмежилася східногалицькими теренами. Зокрема, чернівецька газета «Буковина» зауважувала: «Ми, буковинські Русини, займаємо супротив сего нового т[оварист]ва у Львові таке становище: Т[оварист]во се виразно зазначає у своєму статуті, що дбати о руській нарід в Галичині; коли-ж так, то жаден православ[ний] буковин[ський] Русин не має права дорікати сему галиц[ькому] Т[оварист]ву за его кат[олицьку] основу»²⁴. Однак ця партія, що базувала свою ідеологію на західноєвропейському клерикалізмі, помітного впливу на маси не мала. До того ж, незважаючи на заклики до порозуміння між етнофорами західноукраїнських земель, приміром, утворення місцевої організації КРНС у м. Станіславові влітку 1897 р., євреї сприйняли як суто польську справу для боротьби із сіонізмом — «євреї оцінили виникнення цього Союзу як прояв антисемітизму»²⁵.

Нам видається, що така позиція місцевих євреїв мала певні підстави. Їх знаходимо у неприхованій симпатії діячів Християнсько-суспільного союзу (наступника КРНС, утвореного 1911 р.) до очільника австрійських християнських суспільників, бургомистра Відня (з 1897 р.) Карла Люгера (1844–1910), відомого своїми антисемітськими випадками, оцінений як «приклад ... орг[анізації] народної роботи»²⁶. Проте, як зауважує Х. Арендт, антисемітизм К. Люгера не мав наслідків, оскільки роки його урядування були «золотою добою» для євреїв. У цей час австрійські християни-соціалісти зайняли двояку

позицію щодо євреїв у національній державі — ворожу до інтелігенції і дружню до єврейських підприємців²⁷.

Очевидно, вбачаючи у титульному етносі Ціслеїтанії — австро-німцях — міцну опору нації-держави і такий собі привід для наслідування у політичному житті українцями, партійні діячі ХСС у відозві від 14 жовтня 1911 р. міркували: ««ХСС» хоче бути школою для суспільної і народної політики Русинів на христ[иянській] основі. Ми Русини маємо чого жалуватися на суспільні відносини, на перепони і труднощі в наших змаганнях до національн[о]-політ[ичного], просвітно-культурного і госп[одарського] розвитку і поступу, ми не можемо добитися рівноправности, ми на многих областях нашого церк[овного] і нар[одного] життя упосліджені в порівнянню з иншими народами австр[ійської] держави. ... Ми хочемо реліг[ійного] мира. ...»²⁸. Така постановка питання свідчила про імовірність досягнення у майбутньому діалогу між етноконфесійними групами, передусім християнськими.

Важливим було й те, як саме трактувалися міжетнічні та міжконфесійні взаємини. Так, на перших (установчих) загальних зборах ХСС 29 червня 1911 р. було окреслено проблему українсько-польських відносин: «... Уважаємо себе народом рівноправним і ніякої вищости та опікунства над собою не признаємо. ... наше відношене до Поляків ... христ[иянська] справедливість і держ[авна] конечність вимагає передовсім від Поляків, як від сильнійших, щоби они шукали способів, як полагодити наші міжнародні (між народами. — *І.М.*) спірні справи»²⁹. Стосовно ж росіян і пропаганди православної віри, яка поширювалася «Русско-народною партією» в Галичині, то тут збори ХСС постановили, що вони «протестують рішучо проти сеї роботи і постановляють всіма силами її поборювати»³⁰. У резолюції «довірочних» зборів ХСС 26 грудня 1911 р. знаходимо вже традиційне для того часу трактування етнічною більшістю переваг «чужих» в досліджуваному хронотопі: «... по містах і місточках населене руске в порівнанню з польським становить навіть більшість, а члени громадських рад звичайно майоризовані більшистю польсько-жидівською, або є польсько-жидівські...»³¹. Таке виразне трактування додатково підсилював непривітний для українців силует «чужого» — двоякого польсько-єврейського фігуранта міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях.

Отже, висновуємо, що еволюцію стратегій інтеракціонізму груп на західноукраїнських землях транзитивного періоду можна простежити за ступенем впливу (у відкрито декларованих формах та прихованих, латентних) і світоглядних параметрах (впливі національної

психології, соціально-історичного досвіду тощо). У формі агрегованих партіями завдань, реалізація яких сприяла б зміні становища «своїх», вони відображені в їхніх програмах, листівках та зверненнях, пропагандистських виданнях, а також публіцистичній літературі. З-поміж останньої особливо важливими є праці тих, хто претендував на статус етнічних лідерів чи бодай становив ядро найактивніших членів партійних чи громадських інституцій.

Найважливішу роль у етнополітичній мобілізації етнічної більшості досліджуваного хронотопу відігравав ідеологічний фактор. Практично усі об'єднання українців (національні товариства, політичні партії) створили певну ідеологію, яка скріплювала їх групову солідарність. Ідеологічний чинник виступав доволі сильним фактором, який стимулював до об'єднання та подальших дій. Одним із критеріїв етнополітичної мобілізації був політичний інтерес. Особливу роль за умов політичної мобілізації етнічної більшості регіону, як і загалом інших груп, відігравали такі фактори, як «мотив небезпеки» і т. зв. принцип справедливості. Саме ці чинники були чи не найефективнішими за умов етнополітичної мобілізації, а тому етнічні партії досліджуваного хронотопу часто застосовували їх як політичні гасла. Не менш важливу роль у становленні етнополітичної мобілізації української спільноти відігравали такі категорії, як авторитетність партії чи національного товариства, які представляли ту чи іншу національну меншину, наявність впливових етнічних лідерів. Це було пов'язано з рівнем національної самосвідомості групи, її етнічною культурою, усвідомленням проблем етнічного розвитку і шляхів їх розв'язання, ступенем вираження етнічної самобутності, наявністю такого важливого фактора консолідації, як етнічне лідерство.

Фактор етнополітичної мобілізації засвідчив, що ідеологічні та організаційні впливи політичних партій, які діяли на західноукраїнських теренах у транзитивний період, виступали механізмом конвертування влади рівно- та різностатусних етнонаціональних спільнот у мобілізуючий вплив на партійну масу — члена етнічної партії, прибічника партії, а відтак й потенційного виборця. Таким чином проходив процес етнополітичної мобілізації, через який галицько-українські політики або/чи активісти організовували та згуртовували потенційних виборців на підтримку кандидата або/чи програми політичної партії.

---

¹ Майборода А.Н. Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 24; Turner F.C. Social Mobility and Political Attitudes in Comparative Perspective //

Social Mobility and Political Attitudes. Comparative Perspectives / Ed. by Frederick C. Turner with a foreword by Seymour Martin Lipset. — New Brunswick & London: Translation Publishers, 1992. — P. 11–16.

² Майборода А.Н. Вказ. пр. — С. 58.

³ Rothschild J. Ethnopolitics. A Conceptual Framework. — New York: Columbia University Press, 1981. — P. 27, 28.

⁴ Олсон М. Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп / Пер. з англ. — К.: Лібра, 2004. — С. 58.

⁵ Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. — Рівне: Волинські обереги, 2006. — С. 144.

⁶ Водозва. Братя Русини! // Діло. — 1900. — 19 (31) січня. — С. 1.

⁷ Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. — 1917 р. Ч. 1 / Упор. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. — К.: Видавництво Європейського університету, 2003. — С. 16, 17.

⁸ Там само. — С. 21, 22.

⁹ Павко А.І. Посилення впливу політичних партій Східної Галичини на громадське життя краю в 1900–1907 рр. // Український історичний журнал. — 2002. — № 5. — С. 63, 64.

¹⁰ Куртяк В.Ю. Етнічний фактор у діяльності політичних партій в Україні 1917–1921 років: Монографія. — К.: МАУП, 2006. — С. 139.

¹¹ Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. — 1917 р. — Ч. 1. — С. 20.

¹² Там само. — С. 158–160.

¹³ Народна програма // Діло. — 1899. — 16 (28) грудня. — С. 1.

¹⁴ Звернення, декларації, листи та інші документи про діяльність Ю. Романчука як голови об'єднаного українського депутатського клубу в австрійському парламенті. 1890–1923 рр. — Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУ у Львові). — Ф. 382. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 3, 3зв, 4, 4зв.

¹⁵ Там само. — Арк. 13, 14зв.

¹⁶ Там само. — Арк. 29, 30.

¹⁷ Наша народна тактика // Діло. — 1900. — 18 (30) січня. — С. 1.

¹⁸ Стаття Ю. Романчука «Антипольська кампанія та її зброя». — ЦДІАУ у Львові. — Ф. 382. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 3, 4.

¹⁹ Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. — С. 155.

²⁰ Звернення, декларації, листи та інші документи про діяльність Романчука Ю. як голови об'єднаного українського депутатського клубу в австрійському парламенті. 1890–1923 рр. — ЦДІАУ у Львові. — Ф. 382. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 38, 38 зв.

²¹ Наша народна тактика // Діло. — 1900. — 18 (30) січня. — С. 1.

²² Заявлене «Кат. руско-нар. Союзу» // Руслан. — 1897. — 25 лютого. — С. 1.

²³ Там само.

²⁴ Нове Т-во політичне на гал. Руси (Допис «Буковини» зі Львова) // Буковина. — 1896. — 5 (17) жовтня. — С. 2-3.

²⁵ Антисемитизм станиславського «Христ. Союзу» // Діло. — 1897. — 24 липня (5 серпня). — С. 2.

²⁶ Ідїм вперед! // Руслан. — 1911. — 1 січня (19 грудня 1910 р.). — С. 1, 2.

²⁷ Арендт Х. Джерела тоталітаризму. — 2-е вид. / Пер. з англ. — К.: Дух і Літера, 2005. — С. 79.

²⁸ Родимці! // Руслан. — 1911. — 18 (5) жовтня. — С. 1.

²⁹ Перші загальні збори «Христ. Сусп. Союзу» // Руслан. — 1911. — 2 липня (19 червня). — С. 2.

³⁰ Християнсько-суспільний Союз. Довірочні збори членів «Християнсько-суспільного союзу» у Львові 26 грудня 1911 р. — Львів, 1912. — С. 23.

³¹ Там само. — С. 30.